

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ МОРАЛЬНОГО В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Вічалковська Наталія, Іванашко Оксана,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна;
natalia_natalia@ukr.net,
oksanaiva@ukr.net

У статті розкрито науково-практичне значення проблеми морального розвитку особистості. Індивід повинен виховуватися не просто як носій певної суми знань, а як справжній громадянин із властивою йому мораллю, високою культурою праці та поведінки. Тому особливої актуальності набуває питання особистісного розвитку школяра та створення психолого-педагогічних умов для формування його високої моральності. Моральні почуття, як і всі інші психічні явища дитини молодшого шкільного віку, формуються в процесі її навчальної, ігрової та трудової діяльності. Емоції в ставленні до людей є основою формування багатьох моральних почуттів дитини. Аналіз результатів експериментального дослідження засвідчив, що розвиток моральної поведінки учнів може успішно здійснюватися за певних психолого-педагогічних чинників, зокрема таких, як: 1) суспільна потреба й необхідність в активності особистості, що визначається створенням таких умов навчально-виховної діяльності та спілкування, у яких учень є реальним суб'єктом власної діяльності; 2) можливість самореалізації особистості в системі відносин «учитель–учень», «батьки–учень», «учень–учень»; 3) характер емоційного ставлення до школи, оточуючих; 4) комфортність та впевненість школяра в процесі навчально-виховної діяльності й міжособистісному спілкуванні. Для ефективного управління процесом формування моральності в молодших школярів вплив педагога повинен спрямовуватися як на розвиток вікових детермінант становлення моральних цінностей, так і на забезпечення таких психолого-педагогічних умов, які б стимулювали вільний вияв моральних поглядів у навчальній діяльності. Отже, висвітлення проблеми специфіки моралі – це той теоретичний ключ, котрий дає можливість охопити загальну своєрідність моральності – феномену як особистості, так і соціуму. Піднімати такі питання важливо ще й тому, що вони актуальні в контексті педагогічної психології, зокрема в організації навчального процесу, а також у психології значна кількість питань, які потребують розв'язання, стосуються проблеми морально-духовної культури.

Ключові слова: особистість, особистісний розвиток, моральний розвиток, цінності, моральні цінності, морально-духовна культура, моральна особистість.

Natalia Vichalkovska, Oksana Ivanashko. Psychological Content of Moral in the Context of Personal Development of Junior Schoolboy. Scientific and practical importance of the problem of moral development of a personality has been disclosed in the article. An individual should be educated not only as a carrier of a certain amount of knowledge, but also as a real citizen with own inherent morality, high culture of work and behavior. Therefore, the issue of personality development of a schoolchild and creation of psychological and pedagogical conditions for the formation of a child's high morality becomes particularly relevant. Moral feelings like all other psychic phenomena of a junior school age child are formed in the course of its educational, playing and working activities. Emotions in relation to other people are the basis for the formation of many child's moral feelings. The analysis of the experimental research results showed that the development of moral behavior of schoolchildren can be successfully carried out under the certain psychological and pedagogical factors, in particular, such as: 1) social need and necessity for personality's activity, determined by the creation of such conditions for educational activities and communication, in which a schoolchild is a real subject of own activity; 2) possibility of personality's self-realization in the system of interrelations «teachers-schoolchild», «parents-schoolchild», «schoolchild-schoolchild», 3) character of emotional attitude towards school, surrounding; 4) comfort and confidence of a schoolchild in the process of educational activity and interpersonal communication. For effective management of the process of junior children morality formation, the pedagogue's influence should be directed both at the development of age determinants of the moral values formation and implementation of such psychological and pedagogical conditions, that would stimulate free manifestation of moral views in educational activity. Thus, elucidation of the problem of morality specificity is the theoretical key that enables to cover the general uniqueness of morality – the phenomenon of both personality and society. It is also important to raise such issues because they are actual in the context of pedagogical psychology, in particular, in organization of educational process, as well as considerable number of questions in psychology that need to be solved, is exactly the moral and the spiritual problem.

Key words: personality, personality development, moral development, values, moral values, moral and spiritual culture, moral personality.

Наталья Вичалковская, Оксана Иванашко. Психологическое содержание нравственности в контексте личностного развития младшего школьника. В статье раскрывается научно-практическое значение проблемы нравственного развития личности. Индивид должен воспитываться не просто как носитель определенной суммы знаний, а как настоящий гражданин с присущей ему моралью, высокой культурой труда и поведения. Поэтому особую актуальность приобретает вопрос личностного развития школьника и создание психолого-педагогических условий для формирования его высокой нравственности. Нравственные чувства, как и все другие психические явления ребенка младшего школьного возраста, формируются в процессе ее учебной, игровой и трудовой деятельности. Эмоции в отношении к людям является основой формирования

многих нравственных чувств ребенка. Анализ результатов экспериментального исследования показал, что развитие нравственного поведения учащихся может успешно осуществляться при определенных психолого-педагогических факторов, в частности таких, как: 1) общественная потребность и необходимость в активности личности, определяется созданием таких условий учебно-воспитательной деятельности и общения, в которых ученик является реальным субъектом собственной деятельности; 2) возможность самореализации личности в системе взаимоотношений «учитель–ученик», «родители–ученик», «ученик–ученик», 3) характер эмоционального отношения к школе, окружающих; 4) комфортность и уверенность школьника в процессе учебно-воспитательной деятельности и межличностном общении. Для эффективного управления процессом формирования нравственности у младших школьников влияние педагога должно направляться как на развитие возрастных детерминант становления моральных ценностей, так и на обеспечение таких психолого-педагогических условий, которые бы стимулировали свободное проявление моральных взглядов в учебной деятельности. Итак, освещение проблемы специфики морали – это тот теоретический ключ, который дает возможность охватить общее своеобразие нравственности – феномена как личности, так и социума. Поднимать такие вопросы важно еще и потому, что они актуальны в контексте педагогической психологии, в частности в организации учебного процесса, а также в психологии значительное количество вопросов, требующих решения, идет именно вокруг проблемы нравственно-духовного.

Ключевые слова: личность, личностное развитие, нравственное развитие, ценности, моральные ценности, морально-духовная культура, нравственная личность.

Постановка наукової проблеми та її значення

Проблема морального розвитку гостро стоїть у сучасному суспільстві, пропонуючи підростаючій особистості різні, інколи суперечливі моральні цінності й орієнтації. Проведений аналіз теоретичних джерел засвідчив, що особливо інтенсивно досліджуються особливості моральної свідомості, основоположниками вивчення якої були Ж. Піаже і Л. Кольберг.

Моральність починає відігравати все більш помітну роль у житті суспільства в цілому й кожної людини зокрема, адже повсякчас кожна людина постає перед необхідністю морального вибору, моральної взаємодії з іншими людьми. Саме дотримання норм суспільної моралі й побудова своєї поведінки на її принципах забезпечують людині успіх її діяльності у всіх сферах буття. Сформованість у кожної людини моральних цінностей збагачує не лише її як особистість, а й при цьому суспільство стає більш моральним.

Висвітлення проблеми специфіки моралі, за нашим розумінням, – це той теоретичний ключ, котрий дає можливість охопити загальну

своєрідність моральності – феномену як особистості, так і соціуму, а проблема особистісного розвитку молодшого школяра є складовою частиною досліджень цієї вікової групи.

Аналіз досліджень проблеми. Активна розробка багатьох істотних аспектів проблеми моралі відображена в працях психологів І. Д. Беха, Л. І. Божович, М. І. Боришевського, Т. П. Гаврилової, В. К. Демиденко, Б. І. Додонова, Т. В. Єндовицької, А. В. Захарової, Я. Л. Коломинського, Г. С. Костюка, Ю. О. Приходько, Т. С. Яценко; філософів, зокрема С. Ф. Анісімова, А. А. Гусейнова, О. Г. Дробницького, А. І. Титаренко; педагогів Ю. П. Азарова, О. С. Богданової, Є. М. Ільїна, Б. С. Кобзаря, А. С. Макаренка, І. С. Мар'єнка, Л. І. Рувінського, В. О. Сухомлинського, Г. Н. Філонова та ін.

Ядро людської особистості, за позицією І. Д. Беха, утворюють особистісні цінності, під якими розуміють усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення. Генезис особистісної цінності пов'язаний із формуванням образу «Я», ставлення до себе проявляється в почуттях гордості, власної гідності, самоповаги. Ці почуття набувають дійсного смислу та необхідної дієвості за умови, що їм передують відповідні почуття до інших людей. Усвідомлення моральних норм, за положенням ученого, відбувається в результаті сприйняття власного вчинку як наслідку моральних мотивів. Моральний мотив – це народжувана особистісна властивість, що потребує усвідомлення через якісний зв'язок, точніше – якісну характеристику вчинку (Бех, 2003).

Проблемі цінностей як психологічного конструкту особистості належить одне з провідних місць у дослідженні людської поведінки та її саморегуляції. Цінності зорієнтовують діяльність індивіда, а також істотно впливають на процес становлення особистості. Вони є багатоаспектним психологічним утворенням, яке системно характеризує культурний розвиток людини. Особистісні цінності – це найдієвіший психологічний механізм регуляції поведінки особи, що свідчить про усталеність психічних властивостей.

У процесі наукового пошуку вчені намагалися сконструювати натуралістичну систему цінностей, яка б могла опиратися на природу людини, виходячи з основних тенденцій становлення й функціонування особистості, ураховуючи соціальне оточення та індивідуальні особливості розвитку. Уважається, що моральні цінності притаманні структурі людської конституції та мають біологічну й генетичну основу, але їх розвивають культура та цивілізація.

Цінності, будучи одним із центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й у цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі сторони діяльності (Б. Ананьев, В. Отрут, М. Рокич). Отже, оволодіння системою цінностей тісно пов'язане зі спрямованістю діяльності особистості. Із цього приводу С. Л. Рубінштейн зазначав, що в діяльності людини із задоволення безпосередніх суспільних потреб виступає суспільна шкала цінностей. У задоволенні особистісних й індивідуальних потреб за посередництвом суспільно корисної діяльності реалізується ставлення індивіда до суспільства, а отже, до самого себе як частини соціуму.

Із погляду ціннісного підходу до вивчення особливостей формування моральної свідомості особистості всі явища дійсності (уключаючи й вчинки людей) можуть бути представлені у вигляді набору цінностей, що виражають суб'єктивну оцінку індивідом цих явищ із позиції їх необхідності при задоволенні його потреб та інтересів.

Узагальнюючи вищенаведені факти прояву цінностей особистості в суспільному житті, слід зазначити їх визначальну необхідність в аспектах формування адекватних, соціально визнаних поведінкових реакцій як найважливішого утворення у сфері становлення свідомості особистості та в можливості керування діяльністю індивіда. Система визнаних цінностей зорієнтовує світоглядні погляди, переконання й судження в русло гуманізованого ставлення до навколишньої дійсності, сприяє найефективнішому розвитку та самовдосконаленню особистості. Прояв позитивно спрямованих цінностей простежуємо в поведінці людей. Він виступає її орієнтиром у міжособових відносинах.

Моральні почуття, як і всі інші психічні явища дитини молодшого шкільного віку, формуються в процесі її навчальної, ігрової та трудової діяльності. Емоції в ставленні до людей є основою формування багатьох моральних почуттів дитини. Генезис становлення моральної норми в психології виховання представлений І. Д. Бехом (Бех, 2003).

Це відбувається за рахунок створення психологічних умов емоціогенності моральної норми, а саме, коли у вихованця актуалізуються когнітивно-емоційні знання про неї. Лише ті знання набувають особистісної значущості, які емоційно пережиті. Щоб така ситуація відбулася, потрібно презентувати моральну норму не як поняття, а у формі конкретного вчинку, подій чи їх наочних моделей, акцентуючи увагу вихованців навколо моральних колізій, які відбуваються з ними (Бех, 2003).

Розвиток моральності, моральних цінностей котрі характеризують високорозвинену людину й здатні надихнути її на великі справи та благородні вчинки, не даються в готовому вигляді від народження. Вони виникають і розвиваються протягом дитинства під впливом соціальних умов життя й виховання, у процесі особистісного розвитку.

Мета та завдання статті полягають в обґрунтуванні морального розвитку особистості молодшого школяра, зумовленого відповідністю змісту та форми діяльності актуальним соціогенним потребам і моральної поведінки, що є стрижневим компонентом особистісного розвитку молодшого школяра.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження

Молодший шкільний вік – важливий сензитивний період у становленні особистісного розвитку школяра. Саме тут закладаються основи моральних знань, норм, формується свідомо-емоційне ставлення до довкілля.

На нашу думку, розвиток емоційної сфери є важливою передумовою формування моральності молодшого школяра. Адже ті моральні, естетичні та інтелектуальні почуття, котрі характеризують високорозвинену дорослу людину й спроможні надихнути її на великі справи та благородні вчинки, не даються їй у готовому вигляді від народження. Вони виникають і розвиваються протягом дитинства під впливом соціальних умов життя й виховання, у процесі особистісного розвитку.

У ракурсі сучасної психології сутність морального актуалізується у сфері специфічних моральних взаємодій особистості та постає як багатоаспектний психологічний феномен. Воно народжується, визріває, формується й функціонує в «моральних взаєминах». Зі свого боку, моральність є головною складовою частиною духовності, саме вона дає можливість особистості осмислити сенс власного життя, збагнути мету, задля якої живе, усвідомити свою неповторність, відповідальність за все, що робить, зрозуміти, що життя – це боротьба зі злом в ім'я добра.

Моральність як спосіб життя, як реальне моральне ставлення до іншої людини, як реальні моральні вчинки передбачає розвиненість психологічних механізмів, які б забезпечували здійснення суб'єктом вільного морального вибору та морального самовизначення. Ми вважаємо, що в становленні й розвитку стосунків дитини із навколишнім світом і, передусім, зі світом людей, значну роль відіграє рівень розвитку в

дитини емоційних переживань емпатійного характеру, які виникають у відповідь на ті чи інші душевні стани ровесників або дорослих. Очевидно, що моральна сфера представляє складну системну якість особистості, а несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання від втрати (не набуття) сенсу життя, відчуття знехтуваності, самотності й спустошеності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, який обмежує особистісний потенціал особистості (Гошовський, 2008, с. 394).

Однією з можливостей вивчення морального розвитку є аналіз моральних переживань. У процесі інтеріоризації зовнішніх норм і правил їх порушення починає викликати почуття вини, що регулює поведінку дитини. Поява почуття вини свідчить про те, що дитина вже спроможна оцінювати свою поведінку стосовно відповідності вчинку моральним нормам. На думку Л. Кольберга, саме почуття вини власне дає можливість судити про моральний розвиток особистості.

У дослідженні ми виходили з того, що почуття виступають посередником процесів, які забезпечують здійснення вчинку. Для того щоб виникло певне почуття, потрібні відповідні емоційні ситуації. Створення ситуації – це спрямований виклик у суб'єкта емоційного переживання до соціальних фрагментів навколишнього середовища, до світу людей і предметів. Методика дослідження включала в себе представлення оповідань, які описують поведінку дитини в ситуаціях із моральним змістом, та питання, спрямовані на розуміння й оцінку поведінки героя оповідання, можливості оцінити подібну поведінку ровесника та свою власну. Питанням, пов'язаним з оцінкою поведінки ровесника й своєї власної, передувала пропозиція пригадати конкретні приклади такої поведінки. Нас цікавило, чи використовують учні під час оцінки поведінки інших і своєї власної моральні критерії та чи спроможні вони виокремлювати моральні мотиви вчинків.

Результати дослідження показали, що 65 % адекватно оцінюють поступки героїв оповідань із морального погляду й зросла кількість тих, хто висловлював правильні судження про мотиви цих поступків. Практично половина третьокласників розповідає про поведінку своїх ровесників у ситуаціях із моральним змістом (про ровесників говорять близько 25 %, а про свою власну поведінку в ситуаціях морального вибору сповістило 75 %).

Узагальнені результати (19 % низького рівня; 65 % середнього й 16 % високого) за всією вибіркою за методом експертних оцінок

(експертами в нашому дослідженні виступали класний керівник, учителі-предметники, психолог школи) свідчать про рівень моральності в школярів. Показниками рівнів морального розвитку молодшого школяра виступали почуття обов'язку (відповідальність за власні та чужі вчинки); відсутність почуття заздрощів; співпереживання (почуття власної провини, почуття радості від досягнень ровесників); допомога однокласникам, їх підтримка в скрутну хвилину, доброзичливе та щире ставлення до них; гуманні почуття, дії й вчинки як норма співіснування.

У процесі дослідження розвитку моральної діяльності виділені психолого-педагогічні засоби оптимізації процесу розвитку моральної поведінки молодшого школяра:

- збагачення учнів знаннями про емоційну сферу особистості (доброта, співчуття, щирість, взаємодопомога, чесність);
- розвиток уміння аналізувати та адекватно оцінювати власні дії й поведінку оточення;
- спонукання учня висловлювати вголос свої думки, а згодом – переходити до внутрішнього мовлення;
- формування в школярів уміння робити висновки, узагальнення;
- уміння передбачати моральну поведінку в тій чи іншій ситуації.

На нашу думку, основними шляхами й засобами виховання почуттів є постановка перед школярами запитань, які емоційно торкають їх та сприяють появі цінних соціальних спонук і переживань.

У створенні завдань формувального експерименту ми виходили з таких психолого-педагогічних вимог, які, на нашу думку, необхідні для процесу активізації формування моральних поглядів у молодших школярів. До таких вимог належать достатній, проте доступний рівень складності завдань; можливість імпровізації, отримання результатів які підлягають оцінці та аналізу (Вічалковська, 2016).

Вихідними положеннями нашої програми були використання в процесі навчання метафори, що сприяє емоційній привабливості об'єкта пізнання; зв'язок між новими інтересами та тими, що існують; усвідомлення необхідності знань для досягнення конкретної мети; особистісний смисл і привабливість діяльності (Вічалковська, 2016).

Наше дослідження свідчить про те, що оптимізація процесу формування моральності забезпечується на всіх етапах виконання навчально-творчих завдань, аналізуючи конкретні ситуації, висловлюючи особистісне ставлення до конкретних вчинків, паралельно заохочуючи оцінну й самооцінну діяльність самих школярів.

Критеріями морального розвитку були пізнавальний (певний рівень знань про моральні норми), емоційно-ціннісний (емпатія, співпереживання, готовність допомогти, особистісне ставлення до навколишнього), практично-діяльнісний (перетворення знань у переконання та готовність до реалізації моральних знань у конкретних вчинках).

На основі аналізу динаміки моральної поведінки молодших школярів встановлено значні зміни. Так, учні експериментальних класів виявляли співчуття, співпереживання стосовно однокласників та оточення з власної ініціативи, навчилися ставити себе на місце тієї людини, яку хтось образив. Школярі легко виконували завдання типу: «Опиши стан учня, якого образили». Про результативність роботи свідчить той факт, що в експериментальних групах 67 % дітей перестали ображати ровесників, 68 % могли пояснити неправильність поведінки. За даними опитування, значна частина дітей переконана, що людина щаслива в тому випадку, якщо приносить радість людям.

Висновки й перспективи подальших досліджень

Для досягнення поставленої мети під час дослідження рівня морального розвитку молодшого школяра теоретичною основою були положення про системний характер якостей особистості (М. І. Алексєєва, А. О. Альбуханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, М. Й. Боришевський, Г. С. Костюк, О. В. Киричук, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, Д. Ф. Ніколенко); про багатовимірну функціональну організацію її властивостей та індивідуальності.

Експериментальне дослідження проводили задля виявлення змісту, проявів і рівнів моральних цінностей молодших школярів, а також позитивних зрушень у розвитку моральних цінностей, зумовлених впливом застосованих у дослідженні засобів їх активізації

Доведено, що дієвим та доступним засобом активізації розвитку моральності, на нашу думку, є метафора. Використання художньо-метафоричних засобів під час вивчення предметів не лише гуманітарного циклу, але й природничо-математичного дало змогу урізноманітнити методику активізації морального розвитку молодшого школяра й активізувати творчий потенціал учнів.

Отже, отримані дані підтверджують, що становлення моральної свідомості в молодшому шкільному віці відбувається не одночасно з моральним самоусвідомленням: розвиток моральної свідомості, тобто здатність аналізувати власну поведінку в системі моральних координат, відбувається пізніше за розвиток моральної свідомості (здатність

оцінювати й аналізувати моральну поведінку інших людей). Змістовна відповідність моральної свідомості та самосвідомості в молодших школярів ще не сформована.

На основі аналізу динаміки моральної поведінки молодших школярів встановлено значні зміни. Так, учні експериментальних класів виявляли співчуття та співпереживання стосовно однокласників і навколишніх із власної ініціативи, навчилися ставити себе на місце тієї людини, яку хтось образив. Школярі легко виконували завдання типу: «Опиши стан учня, якого образили». Результативність роботи підтверджує той факт, що в експериментальних групах 67 % дітей перестали ображати ровесників, 68 % могли пояснити неправильність поведінки. За даними опитування, значна частина досліджуваних переконана, що людина щаслива в тому випадку, коли приносить радість людям. Отже, є всі підстави стверджувати, що головним засобом впливу на особистість молодших школярів із метою формування в них моральних почуттів, емоційної сприйнятливості, розвитку співчуття й співпереживання є їх уключення в ігрові ситуації, а також психотренінги, які вимагають уміння встановити черговість дій, надавати необхідну допомогу, підтримку іншому, виявляти доброзичливість. Як засвідчили результати дослідження, важливе значення в цьому процесі мали інтегровані уроки, під час яких відбувається актуалізація особистісних цінностей, забезпечується не лише систематизація знань учнів, а й формування в них цілісного погляду на предмет навчання. Це сприяло виробленню індивідуально-ціннісного ставлення до змісту отримуваних знань, що безпосередньо впливало на формування моральних уявлень дітей. Запропонована психолого-педагогічна система роботи з учнями молодших класів сприяла активізації емоційно-ціннісної, мотиваційної сфер, поповнення їхніх знань про моральні норми суспільної поведінки.

Ми вбачаємо необхідність застосування програми формування моральності як превентивної роботи психолога в протидії булінгу, у чому й убачаємо перспективи подальших досліджень.

Позитивні результати нашого експериментального дослідження не виключають, а навпаки, вимагають вирішення нових питань, які виникли саме в результаті дослідження:

– по-перше, з'ясування психолого-педагогічних механізмів взаємодії мотивів та емоцій під час формування моральних поглядів у молодших школярів;

– по-друге, шляхи та засоби видозміни методики, прийомів роботи, послідовності завдань, їх характеру залежно від індивідуальних особливостей школярів.

Література

1. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості: особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Київ: Либідь, 280 с.
2. Булах, І. С. (2003). *Психологія особистісного зростання підлітка..* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 340.
3. Вічалковська, Н. К., Іванашко, О. Є. (2016). Метафора як засіб соціалізації дітей молодшого шкільного віку. *Психологічні перспективи*, 28, 58–73.
4. Гошовський, Я. О. (2008). *Ресоціалізація депривованої особистості*, Дрогобич: Коло, 480.

References

1. Beh, I. D. (2003). *Vyhovannia osobystosti: Osobystisno-orientovanyi pidhid: teoretyko-tehnologicni zasady* [Personality upbringing: Personality-oriented approach: theoretical and technological principles]. Kyiv: Lybidi [in Ukrainian].
2. Bulah, I. S. (2003). *Psychologiiia osobystisnogo zrostannia pidlitka* [Psychology of personal growth of a teenager]. Kyiv.: NPU imeni M. P. Dragomanova [in Ukrainian].
3. Vichalkovska, N. K., Ivanashko, O. E. (2016). *Metafora jak zasib socializacii ditei molodshogo shkilnogo viku* [Metaphor as Instrument of Socialization of Primary School Age Children]. *Psychologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 28, 58–73 [in Ukrainian].
4. Goshovskyi, J. O. (2008). *Resocializacija deprivovanoi osobystosti* [Resocialization of deprived personality]. Drogobych: Kolo [in Ukrainian].

Received: 03.11.2018

Accepted: 10.11.2018